

О. П. Секерська

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ КОМПЛЕКСИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

Публікуються археозоологічні матеріали з чотирьох скіфських курганів IV ст. до н. е. (Бердянський курган, Бабина Могила, Водяна Могила та курган 1 курганної групи I біля м. Кам'янки-Дніпровської), які зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України. Наводяться дані про видовий склад, вік та стать тварин, використаних у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Охарактеризовані морфологічні особливості коней, встановлені особливості їх господарського використання.

Ключові слова: скіфи, кургани, археозоологічні комплекси, коні.

ВСТУП

Тварини відігравали важливу роль і в самому обряді поховання, і в поминальній обрядовості кочовиків. Дослідження археозоологічних матеріалів з могильників дозволяє реконструювати не тільки морфологію та екстер'єр тварин, похованих разом із господарем, але й з'ясувати окремі аспекти світогляду та поховально-поминальної обрядовості стародавнього населення.

Коні були одним із важливих та постійних елементів поховального обряду скіфів. Їх роль була різною — вони використовувалися для перевезення небіжчика до місця поховання, виступали провідниками душ померлих, у окремих випадках їх ховали разом із господарем як показник високого соціального статусу покійного та, нарешті, коні входили до складу напутньої їжі та тризн. Значний відсоток коней, використаних в якості ритуальної напутньої їжі та значна кількість кісток коней в тризнах — фінальному елементі поховального обряду — свідчить про масовий забій тварин під час поховання знатних осіб.

© О. П. СЕКЕРСЬКА, 2019

Попри великі обсяги археологічних досліджень могильників скіфського часу на терені України протягом другої половини ХХ ст., археозоологічні матеріали далеко не завжди ставали об'єктом досліджень фахівців. В працях В. І. Бібікової (Бибикова 1973), О. П. Журавльова (Журавлев 1991, 1999) та О. П. Секерської (Секерская 1987, с. 65—67, Секерская 1992а, Секерская 1992b, Андрух, Секерська 1999) наведено дані про коней, яких розводили скіфи. Втім, серед науковців не обійшлося без нарікань щодо локальності проведених досліджень та відсутності характеристики самих тварин (Спасская, Канторович, Маслов 2018, с. 38). На жаль, поза увагою цих дослідників залишилася характеристика коня із ранньоскіфського поховання кургану 2 у м. Запоріжжя (Секерская 2011), коней з кургану 6 біля с. Мордвинівка (Секерська 2017) та виділення двох порід коней, різних за призначенням — або для транспортних потреб, або для їзди верхи (Секерская 2001).

Метою даної роботи є введення до наукового обігу фактичного матеріалу, необхідного для подальших досліджень та порівнянь з одночасними пам'ятками як на терені півдня сучасної України, так і в інших регіонах.

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИ

Проаналізовані археозоологічні комплекси курганів, досліджених експедиціями ІА АН УРСР (сьогодні — ІА НАН України) у 1970—80-х рр. Результати вивчення кісткових решток коней з курганів Бабина та Водяна Могили, досліджених Орджонікідзевською експедицією ІА АН УРСР у 1986 р., побачили світ ще у 1992 р. (Секерская 1992а, с. 65—67). Але

у монографії, присвяченій курганам Скіфського Герросу, на жаль, були допущені окремі похибки (Мозолевський, Полин 2005, с. 106, 116), які потребують виправлення. Тому буде доречним ще раз звернутися до характеристики археозоологічного комплексу цих курганів. Крім того, вперше публікуються археозоологічні комплекси Бердянського кургану, який був досліджений Приазовською експедицією під керівництвом М. М. Чередниченка у 1976—1978 рр. (Болтрик 2016, с. 27) та курганної групи I біля м. Кам'янка-Дніпровська (досліджена Запорізькою експедицією під керівництвом В. В. Отрощенка у 1986 р.).

Висота коней в холці визначалася за коефіцієнтами В. О. Вітта (Витт 1952). Для характеристики морфологічних особливостей коней, зв'язаних із переважанням певного алюру, використовувалися індекси масивності п'ясткових та плеснових кісток, розраховані за О. О. Браунером (Браунер 1916, с. 108—109) та індекси ширини п'ясткових кісток та перших фаланг за

В. І. Громовою (Громова 1949, с. 47—49). Також для виявлення переважного типу пересування тварин була залучена методика Є. Г. Андреевої (Андреева 1933, с. 292—297). Висота в холці овець обчислювалася за коефіцієнтами В. Й. Цалкіна (Цалкин 1961, с. 124). Визначення віку коней проводилося по зубах за А. Г. Петренком (Петренко 1984, с. 22—23).

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Видовий склад тварин, кількість кісток, мінімальна кількість особин кожного виду та окремі виміри наведено у табл. 1 і 2.

Бабина Могила. Перш за все, слід звернути увагу на помилкові дані, наведені в монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна щодо кількості археозоологічного матеріалу, зафіксованого у складі тризни кургану (Мозолевський, Полин 2005, с. 106). Вказані дослідниками кількісні показники стосуються загальної характеристики археозоологічного комплексу

Таблиця 1. Видовий склад тварин

Курган	Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Бабина Могила	Кінь	482	35
	Бик свійський	3	3
	Вівця	171	13
	Собака свійський	3	1
	Благородний (європейський) олень	19	4
	Кабан	28	5
Водяна Могила	Кінь	436	34
	Бик свійський	16	7
	Вівця	3	2
	Благородний (європейський) олень	1	1
Бердянський курган, південна могила	Кінь	53	1
	Вівця	137	2
Там само, центральна могила, камера, грабленицький хід	Кінь	19	2
	Вівця	50	2
Кам'янка-Дніпровська, к. гр. I, к. 1, зовнішній рів	Кінь	38	4
	Бик свійський	1	1
Там само, к. 1, внутрішній рів	Кінь	22	2
Там само, к. 1, внутрішній рів, тризна	Кінь	50	3
	Собака	1	1
	Кабан	8	2
	Благородний (європейський) олень	2	1
	Кінь	6	3
Там само, к. 1, східна бровка	Кінь	6	3
Там само, к. 1, п. 1	Кінь	4	1
Там само, к. 3, кінь 1	Кінь	29	1
Там само, к. 3, кінь 2	Кінь	11	1
Там само, к. 3, п. 2	Вівця	19	1
Там само, к. 3, п. 3	Кінь	11	1
Там само, к. 5, рів, тризна	Кінь	13	1
	Кабан	21	2
	Благородний (європейський) олень	2	1

Таблиця 2. Виміри та пропорції кісток коней з Бердянського кургану

Кістка, вимір	Humer	Radius	Mc III	Mc III	Mt III	F ₁ передня
1. Найбільша довжина, мм	273,5	328,0	222,5	219,0	252,2	89,5
2. Ширина верхнього кінця, мм	90,5	52,2	49,3	49,3	42,1	52,8
3. Ширина середини діафізу, мм	36,0	20,2	31,0	33,8	31,0	35,5
4. Ширина нижнього кінця, мм	74,3	34,1	48,7	49,2	48,1	45,3
2 : 1	—	—	22,2	22,5	16,7	59,0
3 : 1	—	—	15,4	15,4	12,3	39,7
1 : 3	—	—	64,8	64,8	—	—
4 : 1	—	—	21,9	22,5	19,1	50,6
Висота в холці, см	128,6	134,5	138,0	135,8	131,2	—

(Секерская 1992а, с. 87). Тому доречним буде навести визначення кісток тварин з рову окремо. Отже, в рові кургану Бабина Могила було знайдено відповідно: у північно-східному секторі — 30 кісток від 3 особин коня, 17 кісток від 2 особин кабана та 16 кісток від 2 особин кабана; у північно-західному секторі — 47 кісток від 5 особин коня, 1 кістка від 1 особини кабана; у південно-західному секторі — 73 кістки від 6 особин коня, 1 кістка від 1 особини благородного оленя, 3 кістки від 1 особини вівці, 1 кістка від 1 особини бика свійського та 3 кістки від 1 особини собаки; у південно-східному секторі — 50 кісток від 5 особин коней, 6 кісток від 1 особини кабана, 2 кістки від 1 особини благородного оленя. Таким чином, в рові загалом було знайдено 250 кісток. За винятком 2 молодих (*subadultus*) та 3 зрілих (*maturus*) особин коня, усі інші тварини були дорослими (*adultus*). Під II крепідою буди знайдені 3 кістки від 2 особин коня, у скупченні III крепіди — 5 кісток, які належали зрілому коню.

Решта кісток знаходилась безпосередньо у похованнях. Так само невірне уявлення може скластися і в ході вивчення матеріалів гробниці 1. Звертаючись знову до тексту монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна, бачимо, що у гробниці 1, яка знаходилась в центрі кургану, у вхідній ямі були знайдені «кістки тварин» та у заповненні жертовна їжа — «по одній особині коня та вівці» (Мозолевский Полин 2005, с. 114, 116). Між тим, у вхідній ямі центрального поховання були знайдені 10 кісток від молоді особини коня, 1 кістка від молоді особини великої рогатої худоби та 2 кістки від дорослої особини барана; у гирлі камери — по дві кістки від дорослого коня та молоді особини вівці. У дромосі, камері та грабіжницькому ході центрального поховання загалом було визначено 29 кісток від 3 особин коня, 2 кістки від дорослої особини великої рогатої худоби та 2 кістки від дорослої особини вівці. Склад кісток — ліві лопаткова, променева, ліктьова, тазова, фрагменти лівої стегнової та великогомілкової кісток коней, ліві променеві та ліктьова великої рогатої худоби, фрагменти черепа,

хребці та цілі праві лопатка і плечова, ліва та права променеві і великогомілкова кістки овець дозволяють припустити, що у поховання в якості жертовної напутньої їжі були покладені частини туш 2 особин великої рогатої худоби, 3 особин овець (дорослий баран, молода та доросла особини, чию стать не встановлено). Крім того, у цьому похованні знаходились рештки частин туш від 4 особин коней.

Загалом у кургані зафіксовано 482 кістки від 35 коней, 3 кістки від 3 особин великої рогатої худоби, 171 кістка від 13 овець, 3 кістки від 1 собаки, 19 кісток від 4 особин європейського (благородного) оленя та 28 кісток від 5 кабанів. Кістки свійських тварин становлять 93,3 % від загального обсягу визначених кісток, а кількість їх особин — 85,2 % від загальної кількості особин тварин.

За індексом масивності найбільш діагностичними кістками коней є метаподії та перші фаланги. За відношенням найбільшої довжини до ширини середини діафізу, меншого діаметра середини діафізу до більшого та середнього діаметра до найбільшої довжини п'ясткової кістки коні розподілилися таким чином: кінь 1 має більші розбіжності з кіньми бігового типу, а кінь 2 та кінь 3 з рову — з кіньми шагового типу. Індокси довжини п'ясткової кістки до довжини плечової та променевої (Громова 1949, с. 36—38) свідчать, що кінь 1 має змішані ознаки скакових та шагових коней, тоді як кінь 2 знаходиться ближче до скакових коней.

Кінь 1 за індексами масивності епіфізів п'ясткової кістки відноситься до групи середніх, за індексом масивності середини діафізу — до групи широконогих (Громова 1949, с. 49) та демонструє найбільші відмінності від коней бігового типу та коня Пржевальського (Андреєва 1933, с. 292—298). Отже, основним типом його пересування були, очевидно, неспішні алюри — шаг та повільна рись. Кінь 2, навпаки, пересувався переважно швидким аллюром. Він демонструє схожість з кіньми бігового типу та конем Пржевальського, так само, як і один із коней, знайдених у рові. Коня 2 можна віднести до групи широконогих. Кінь 3 з рову за масив-

ністю п'ясткової кістки відноситься до групи середніх.

Індекси масивності перших передніх фаланг коней 1—2 потрапляють у межі мінливості групи широконогих коней, індекси масивності першої задньої фаланги демонструють більшу варіабельність. Масивність ніг коней залежить від кліматичних умов, в яких формувалася та розвивалася порода. Також на масивність впливає забезпеченість кормом. Враховуючи, що за індексами ширини епіфізів та середини діафізу п'ясткових кісток та перших фаланг кінь № 1 відноситься до групи широконогих, можливо припустити, що масивність ніг він міг успадкувати від своїх предків, приведених з іншого регіону.

Водяна Могила. Археозоологічний комплекс Водяної Могили дещо менший і нараховує 456 кісток мінімально від 44 особин тварин. Більшість кісток знайдено у рові. У північній частині рову зафіксовано 100 кісток мінімально від 13 особин коней, 12 кісток від 2 особин великої рогатої худоби та 1 кістка європейського оленя. У південній частині рову знаходились 103 кістки від 9 особин коня та 2 кістки від 1 особини великої рогатої худоби. У західній частині рову були знайдені 29 кісток від 6 особин коней та 2 кістки від 2 особин великої рогатої худоби. У скупченні 1 знаходились ще 3 кістки від 1 особини коня. Решта кісток походять із поховання 2 (коні 1 і 2, відповідно 31 та 34 кістки) та з поховання 3, де були визначені 126 кісток від 3 особин коней та 3 кістки від 2 особин вівці.

Коням належать 436 кісток від 34 особин, серед яких 13 належать до групи subadultus, 2 — до групи зрілих (maturus), усі інші — дорослі (adultus). У похованні 2 знайдено перепалені та у значній мірі фрагментовані кісткові рештки 2 коней. Стать — жеребці. Вік коня 1 — приблизно 14 років, висота в холці — 138,1 см. Вік коня 2 становить 4—5 років, висота в холці — 150,8 см. За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткової кістки коня 1 можна віднести до групи середньоногих. Кінь 2 за індексом масивності середини діалізу плеснової кістки відноситься до групи тонконогих.

У вхідній ямі поховання 3 зафіксовано 95 кісток від 2 особин коней. Вік та стать встановлені для однієї — кобила приблизно 4—4,5 років. Вона мала коротке плече — довжина плечової кістки становить усього 252 мм, та висоту в холці близько 118 см. Подібною висотою — 119,1 см — характеризується мала за зростом кобила з Норшун-Тепе (Секерская 2011, с. 240). Індекс довжини плечової кістки до висоти кобили із поховання 3 становить 21,3. Беручи до уваги думку С. К. Даля (Даль 2006, с. 168), вірогідно, що ця кобилка пересувалася уповільненими алюрами — шагом та повільною риссю.

Друга особина коня з цього ж поховання представлена ребрами, лівими лопатковою та плечовою кістками (жертвоне м'ясо). Визна-

чити її стать та точний вік неможливо. Повне зростання верхнього епіфізу плечової кістки свідчить, що тварина була забита після досягнення 3,5—4 або більше років.

Кістки коня з камери поховання 3 мають зелений колір внаслідок просякнення окислами бронзи. Мозкова частина черепу та 5 хребців розрубані вздовж знаряддям типа сокири, на ребрах та тазових кістках є сліди від ріжучого інструменту (ножа?). Скупчення 1 складалося із фрагментів променевої та плеснової кісток та ікла, що належали дорослому (більше 5 років) жеребцю.

Кістки свійських тварин становлять 99,8 % від загальної кількості визначених кісток, а кількість їх особин — 97,7 % від загальної кількості особин тварин.

Характеризуючи коней Водяної Могили, перш за все слід відмітити їх схожість с кінями шагового типу. Індекси відношення найбільшої довжини п'ястки до середини діафізу знаходяться в межах 61,2—64,4. Перші передні та задні фаланги за індексом масивності мають змішані ознаки та належать до груп середніх та широконогих. П'ясткові кістки за масивністю верхнього та нижнього епіфізів належать до групи середніх, а за індексом масивності середини діафізу (15,5—16,3) до групи широконогих.

Велике значення має вивчення копитних фаланг, які вважаються показником клімату та характеризують ґрунт, на якому йшло формування породи. Ширина копит залежить від масивності кісток кінцівок коней, яка безпосередньо пов'язана з кліматом та ландшафтом — більш прохолодний і вологий клімат сприяє розвитку більш масивних форм тварин, тоді як вузькі копита свідчать про сухість і тверді ґрунти. Були розраховані індекси: 1) ширини фаланги до її довжини; 2) ширини до поперечника та 3) ширини до висоти для передньої та задньої копитних фаланг з Водяної Могили та передньої фаланги з Бабиної Могили. За отриманими даними першого індексу усі три копитні фаланги можна віднести до групи «вузьких», але за другим індексом одна передня фаланга потрапляє до групи копит «середньої ширини», а дві інші — до групи «широких» (Громова 1949, с. 45). Перший індекс фаланги з Бабиної Могили (118,7) практично співпадає з індексом (118,6) фаланги коня з поховання 2 кургану 2 у м. Запоріжжя (Секерская 2011, с. 238). Третій індекс для передньої копитної фаланги з Бабиної Могили — 181,1 — наближується до аналогічного індексу коня 2 з кургану 6 Червонознаменського могильника, який дорівнює 184,3. С. К. Даль вважає цього коня швидкоалюрним, характерним для рівнинних ландшафтів (Даль 2006, с. 164).

Отже, коні 1—2 та кінь з рову Бабиної Могили могли пересуватися швидкими алюрами (риссю та галопом), але якщо для коня 2 такий тип пересування був постійним, кінь 1 рідко удавався до нього. Взагалі, деяке міксування

ознак, відмічене для коня 1, характерне для тварин, які певну частину часу утримуються у табунах і не підлягають постійному тренінгу або може характеризувати дикі форми тварин, які не підпали під дію цілеспрямованого відбору. Таким, наприклад, є кінь Пржевальського (Климов 1990, с. 40). Коні, яких постійно тренують з раннього віку, зазвичай, характеризуються певним алюром. Коні з Водяної Могили, вірогідно, пересувалися переважно уповільненими алюрами — шагом та повільною риссю.

Бердянський курган. При дослідженні Бердянського кургану кістки тварин були зафіксовані у камері центральної та південної могилах.

У грабіжницькому ході камери центральної могили знайдені кістки від 2 особин овець. Просочені окислами бронзи 29 кісток належали 1 дорослій особині вівці віком 2—2,5 роки. Її висота в холці, обчислена за довжиною п'ясткової та плеснової кісток, дорівнювала відповідно 71,2—74,4 см. До напівдорослої особини вівці віком біля 1,5 років належить 21 кістка.

Крім того, тут же знаходились 16 кісток від 1 особини коня віком приблизно 3,5—4 років. Стать не встановлено. Серед кісток наявні фрагменти ребер, кістки лівої передньої кінцівки (лопаткова, плечова, ліктьова, променева, п'ясткова, перша фаланга) та ліва плеснова. Ще одна ліва п'ясткова та праві лопаткова та плечова кістки належить дорослій особині коня, чия стать та точний вік встановити неможливо.

Висота коней в холці коливається в межах 128,6—138 см. Тобто, за цим показником вони належали до груп малорослих (128—136 см) та середніх за зростом (136—144 см). За індексом ширини середини діафізу п'ясткових кісток вони відносяться до групи «напівтонконогих» (Браунер 1916, с. 106).

За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткові кістки можна віднести до групи середніх за масивністю. Індекси масивності першої передньої фаланги потрапляють в межі мінливості групи «середніх» за цією ознакою коней. До цієї ж групи віднесений кінь Пржевальського (Громова, 1949, с. 49).

За відношенням найбільшої довжини до ширини середини діафізу п'ясткові кістки коней з центральної могили знаходяться ближче до коней бігового типу (Андреева 1933, с. 292—298). Відносно великі індекси відношення найбільшої довжини п'ясткових кісток до найбільшої довжини променевої кістки (67,8 і 69, 8 %) свідчать про подовження нижнього відділу кінцівок. Відповідно, швидкість пересування цих коней була доволі високою, а ґрунти, на яких вони формувалися — твердими та сухими. У коня Пржевальського цей індекс коливається в межах 68—73 % (Громова 1949, с. 37—38). Отже, кліматичні умови формування та існування породи коней, до яких належали особини з Бердянського кургану, можна охарактеризувати як відносно теплі та сухі, але не посушливі, а ґрунти, відповідно, як достатньо тверді.

У південній могилі також були знайдені кістки двох видів тварин — коня та вівці. Більшість кісткових решток овець розміщувалися у великому та малому казанах. У великому казані знаходилась рештки дорослої вівці — усього 73 кістки (череп з нижньою щелепою, ребра, хребці та кістки кінцівок). У малому казані були знайдені 29 кісток (хребці, ребра, ліві лопатка, плечова і стегнова та праві великогомілкова, п'ясткова кістки та астрагал) від однієї дорослої особини вівці, стать якої не встановлена. Крім того, в похованні знаходилися ще 35 кісток, частина з яких (ліва великогомілкова, права променева, кістки зап'ястка, п'ясткові та плеснові) може належати вівці з малого казана, а частина (п'ясткова та плеснові) — вівці з великого казана). Наявність цілих п'ясткових (2 праві, 1 ліва) та плеснових (2 праві і 2 ліві) кісток із повністю зрощеними епіфізами, засвідчують покладення у могилу двох дорослих особин — дистальні епіфізи метаподій овець, зазвичай, повністю зростаються у віці 2—2,5 років в залежності від породи. Стан зубної системи та синостози довгих трубчастих кісток кінцівок дозволяють припустити, що обох тварин забили у віці від 2 до 2,5 років. З огляду на те, що жувальна поверхня усіх зубів верхніх та нижніх щелеп стерта, а епіфізи стегнових та верхніх епіфізи великих гомілкових кісток не зрослися, можна зробити припущення про розведення середньостиглої або пізньостиглої породи овець. Отже, загалом у південній могилі знаходились рештки мінімально від 2 особин овець. Їх зріст в холці дорівнював за найбільшою довжиною плеснових кісток 80,8 і 78,5 см, за найбільшою довжиною п'ясткових кісток — близько 76 см. Тобто, вівці були достатньо крупними. У добу раннього заліза такі значні розміри зафіксовані тільки для овець із скіфських городищ лісостепової зони (Цалкин 1966, с. 30, 88).

Кінь з південної могили представлений 53 кістками від однієї особини, в тому числі хребцями, ребрами, п'ястковими та плесновими кістками, фалангами пальців передньої та задньої кінцівки та зубами верхньої та нижньої щелеп. Висота коронки зубу Pm_1 становить 20,0 мм, висота коронки M_3 — 46,5 мм. Вік тварини, обчислений за методикою А. Г. Петренко (Петренко 1984, с. 22—23), може становити 9—10 років. Стать — жеребець. Висота в холці, визначена за довжиною п'ясткової та плеснової кісток, становить відповідно 140,7 та 143,5 см, в середньому — 142,1 см. За індексом ширини середини діафізу п'ясткової кістки жеребець був напівтонконогим (15,1), за індексом ширини середини діафізу плеснової кістки — тонконогим (11,6). За значеннями індексів масивності епіфізів обидві метаподії можна віднести до групи середніх за масивністю (Громова 1949, с. 49). Переважним типом його пересування були, очевидно, швидкі алюри.

Отже, коней Бердянського кургану можна охарактеризувати як напівтонконогих мало-

рослих та середніх за зростом. Вони сформувались на достатньо твердих та сухих ґрунтах, а їх тип пересування був переважно швидким.

Курганна група I, м. Кам'янка-Дніпровська. Загалом у настипу та ровах кургану 1 курганної групи I було знайдено 116 кісток мінімально від 13 особин коня. З них молодих (subadultus) — 2, дорослих (adultus) — 10, зрілих (maturus) — 1 особина. У заповненні зовнішнього рову знайдено кісткові рештки 4 дорослих коней. Стать та точний вік встановлені для одного з них — молодий жеребець віком 4,5—5 років. У внутрішньому рові знаходились кістки дорослого жеребця 8—10 років та дорослої кобили віком близько 7 років. До складу тризни у внутрішньому рові входили рештки 2 жеребців, один з яких досяг приблизно 4,5—5 років, вік другого жеребця становив понад 10 років.

Незадовільна збереженість кісток коней з розкопок курганної групи I біля Кам'янки-Дніпровської дозволяє зробити виміри та обчислити індекси тільки окремих екземплярів. Зріст в холці коней з бровки кургану 1, визначений по великоомілкових кістках, коливається в межах 129,7—135,5 см. Кінь із зовнішнього рову мав висоту 132,7 см, за індексом тонконогості (13,8) був тонконогим, а за типом пересування наближується до коней бігового типу. Ще один кінь із рову мав висоту 143,2 см, тобто, був середнім за зростом та також належав до групи тонконогих. Його індекс тонконогості за О. О. Браунером (Браунер 1916, с. 105) дорівнює 14,3. Тип його пересування наближується до коней бігового типу.

З кургану 3 походять поховання двох коней. Коню 1 належать 29 кісток. Його висота в холці, визначена за кістками передньої та задньої кінцівок, складала біля 137,4 см (середній за зростом). Індекси тонконогості складають 15,5 для п'ясткової кістки (напівтонконогий) та 11,6 для плеснової (тонконогий). За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткову кістку та першу передню фалангу можна віднести до групи середніх за масивністю. За індексами Є. Г. Андреевої (Андреева 1933, с. 293—298) він виявляє схожість з кінями бігового типу.

Коню 2 належить 11 кісток. Висота його в холці дорівнювала 137,3 см, тобто, він належав до групи середніх за зростом. Індекси тонконогості двох плеснових кісток дорівнюють 11,8 (тонконогий) і 12,3 (напівтонконогий). Перша передня фаланга зі індексами масивності епіфізі відноситься до групи широконогих, за індексом масивності діафізу — до групи тонконогих. Перша задня фаланга за індексами масивності належить до групи середніх за масивністю.

У похованні 2 кургану 3 знаходились 19 кісток вівці (ліві лопаткова, плечова, променева, ліктьова та ребра). У похованні 3 кургану 3 знайдені 11 кісток від 1 особини коня (ліві лопаткова, плечова, променева та кістки зап'ястка). Кістки перепалені, вимірюванню не

підлягають. Стать не встановлена, вік — 3,5—4 роки.

До складу археозоологічного матеріалу з рову кургану 5 входили 13 кісток від 1 коня, 21 кістка від 2 диких кабанів та 2 кістки від благородного (європейського) оленя.

У похованні 3 кургану 2 були знайдені 4 кістки великої рогатої худоби (ліві лопаткова, плечова, променева та астрагал) від дорослої особини. У похованні 2 кургану 5 знайдені 6 кісток (ліві лопаткова, плечова, променева, ребро та фрагмент тазової кістки). Вік — доросла, стать не встановлена.

Таким чином, археозоологічні матеріали з поховань 2 та 3 кургану 3, поховання 3 кургану 2 та поховання 2 кургану 5 належать до категорії напутньої їжі.

У цілому, досліджені матеріали підтверджують велике значення коня у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Дослідження міфології та фольклору різних народів засвідчує ряд спільних рис в образі коня, який виступає насамперед як заупокійна потойбічна тварина (Пропп 1986, с. 171—176).

ВИСНОВКИ

Дослідивши археозоологічні комплекси скіфських курганів Бабина та Водяна Могили, Бердянського кургану та курганної групи I біля м. Кам'янка-Дніпровська, можна зробити певні узагальнення. Як свідчать досліджені матеріали, кінь широко використовувався у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Частина туш коней поміщали у поховання в якості напутньої їжі, м'ясо коней вживали при проведенні поминальних обрядів, коней ховали разом із господарями. Як напутню їжу використовували також овець та велику рогату худобу. При проведенні поминальних обрядів вживали також частини туш диких тварин — європейського оленя та дикого кабана.

Стать та вік тварин, що були відібрані для ритуально-поминальної обрядності, можна встановити в окремих випадках. В основному у ритуально-поминальних обрядах використовували коней двох вікових категорій — молодих (4—5 років) та середнього віку (9—10 років).

За своїми розмірами переважна частина коней належала до груп малорослих (128—136 см в холці) та середніх за зростом (136—144 см). Виключення складають коні з Водяної Могили: кобила з поховання 3 (дуже дрібна, зріст 118,96 см); кінь з рову та кінь 2, які мали зріст вище середнього та віднесені до групи рослих.

За індексами масивності п'ясткових та плеснових кісток досліджені коні відносилися до груп тонконогих (2 екземпляри), напівтонконогих (8 екземплярів) та середньногих (4 екземпляри), тобто, більшість тварин були напівтонконогими.

Кінь 2 та кінь з рову Бабиної Могили могли пересуватися швидкими алюрами (риссю та га-

лопом) досить часто, тоді як кінь 1 рідко удавався до них. Останній, очевидно, значну частину першої половини життя міг випасатися у табуні, де і сформував тип пересування повільними аллюрами. Кінь 1 кургану Бабина Могила міг усадкувати масивність ніг він від своїх предків, приведені з іншого регіону. Коні з Водяної Могили, вірогідно, пересувалися переважно уповільненими аллюрами — шагом та повільною риссю.

Коні Бердянського кургану були напівтонконогими, малорослими та середніми за зростом. Вони формувалися на достатньо твердих та сухих ґрунтах, а їх тип пересування був переважно швидким.

Коні з кургану 1 Кам'янки-Дніпровської були тонконогими та напівтонконогими, в основному — середніми за зростом та наближувалися до коней бігового типу.

Відмічене в ряді випадків зміщення ознак, характерних для коней різних типів та, відповідно, пристосування тварин до різних типів пересування, може свідчити про їх утримання у табунах упродовж тривалого часу. Зазвичай таке зміщення ознак характеризує дикі форми тварин, які не підпали під дію цілеспрямованого відбору, але в цьому випадку можна говорити про більшу частину поголів'я скифських коней, які не відбиралися «під сідло» осіб високого соціального статусу.

ПОДЯКИ

Автор щиро дякує дослідникам, які надали можливість опрацювати археозоологічні колекції із розкопок скифських курганів, насамперед В. В. Отроценку, Ю. В. Болтрику, Б. М. Мозолевському (†), М. М. Чередниченку (†) та усім співробітникам Орджонікідзевської, Приазовської та Запорізької експедицій ІА АН України, завдяки чий сумлінній праці вони були здобуті та збережені.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева, Е. Г. 1933. О строении костей некоторых диких и домашних животных. *Труды лаборатории генетики*, 1, с. 263-312.
- Андрух, С. І., Секерська, О. П. 1999. Нові археозоологічні матеріали зі скифських поховань. *Археологія*, 3, с. 112-118.
- Бибикова, В. И. 1973. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая могила. *Советская археология*, 4, с. 63-68.
- Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-32.
- Браунер, А. А. 1916. Материалы к познанию домашних животных России. Лошади курганных погребений. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России*, 86, I, с. 49-184.
- Витт, В. О. 1952. Лошади Пазырыкских курганов. *Советская археология*, 16, с. 163-205.
- Громова, В. И. 1949. *История лошадей (р. Equus) в Старом Свете*. Москва; Ленинград: АН СССР. Труды Палеонтологического института, 17, II.

Даль, С. К. 2006. Обработка костного материала из раскопок кургана 6 у хутора «Красное Знамя». В: Петренко, В. Г. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, с. 161-174.

Журавлев, О. П. 1991. Костные остатки млекопитающих из курганной группы Чертомлыка. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык (скифский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка, с. 347-364.

Журавлев, О. П. 1999. Кости животных из Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, с. 321-327.

Климов, В. В. 1990. *Лошадь Пржевальского*. Москва: Агропромиздат.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Водяна, Бабина и Соболева могилы)*. Киев: Стилюс.

Петренко, А. Г. 1984. *Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья*. Москва: Наука.

Пропп, В. Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: ЛГУ.

Секерская, Е. П. 1987. Лошади кургана Огуз. *Киммерийцы и скифы — I: Тезисы докладов Всесоюзного семинара*, II, с. 65-67.

Секерская, Е. П. 1992а. Исследование археозоологических материалов из курганов Бабина и Водяна Могила. *Киммерийцы и скифы — II: Тезисы докладов Международной конференции*, с. 87-88.

Секерская, Е. П. 1992б. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 187-191.

Секерская, Е. П. 2001. Предварительные итоги изучения археозоологических материалов Мотронинского городища. В: Бессонова, С. С., Скорый, С. А. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАНУ, с. 127-132.

Секерская, Е. П. 2011. Лошади ранних кочевников. *Материалы по Археологии Северного Причерноморья*, XII, с. 237-243.

Секерська, О. П. 2017. Археозоологічні матеріали із розкопок курганів біля сіл Гірсівка та Мордвинівка. *Музейний вісник*, 17, с. 55-59.

Спасская, Н. Н., Канторович, А. Р., Маслов, В. Е. 2018. Что мы знаем о скифских лошадях Северного Причерноморья и Предкавказья? *Степи Северной Евразии: материалы VIII международного симпозиума*, с. 938-931.

Цалкин, В. И. 1961. Изменчивость метаподий у овец. *Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. Отдел биологический*, 66 (5), с. 115-132.

Цалкин, В. И. 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 135, с. 3-157.

REFERENCES

- Andreyeva, E. G. 1933. O stroyenii kostey nekotorykh dikikh i domashnykh zhivotnykh. *Trudy laboratorii genetiki*, 1, s. 263-312.
- Andruk, S. I., Siekerska, O. P. 1999. Novi arkheozoolohichni materialy zi skyfskykh pokhovan. *Arkheolohiia*, 3, s. 112-118.
- Bibikova, V. I. 1973. K interpretatsii osteologicheskogo materiala iz skifskogo kurgana Tolstaya mogila. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 63-68.

Boltryk, Yu. V. 2016. Mistse Berdianskoho kurhanu v systemi pokhovalnykh pam'iatok Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 27-32.

Brauner, A. A. 1916. Materialy k poznaniyu domashnikh zhivotnykh Rossii. Loshad kurgannykh pogrebeniy. *Zapiski Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, 86, I, s. 49-184.

Vitt, V. O. 1952. Loshadi Pazyrykskikh kurganov. *Sovetskaya arkheologiya*, 16, s. 163-205.

Gromova, V. I. 1949. *Istoriya loshadey (r. Equus) v Starom Svete*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Trudy Paleontologicheskogo instituta, 17, II.

Dal, S. K. 2006. Obrabotka kostnogo materiala iz raskopok kurgana 6 u khutora «Krasnoye Znamya». In: Petrenko, V. G. *Krasnoznamenskiy mogilnik. Elitnyye kurgany ranneskifskoy epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf, s. 161-174.

Zhuravlev, O. P. 1991. Kostnyye ostatki mlekopitayushchikh iz kurgannoy grupy Chertomlyka. In: Alekseyev, A. Yu., Murzin, V. Yu., Rolle, R. *Chertomlyk (skifskiy kurgan IV v. do n. e.)*. Kyev: Naukova dumka, s. 347-364.

Zhuravlev, O. P. 1999. Kosti zhivotnykh iz Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Spravochniki Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, s. 321-327.

Klimov, V. V. 1990. *Loshad Przhevalskogo*. Moskva: Agropromizdat.

Mozolevskiy, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Vodyana, Babina i Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.

Petrenko, A. G. 1984. *Drevneye i srednevekovoye zhyvotnovodstvo Srednego Povolzhia i Preduralia*. Moskva: Nauka.

Propp, V. Ya. 1986. *Istoricheskiye korni volshebnoy skazki*. Leningrad: LGU.

Sekerskaya, E. P. 1987. Loshadi kurgana Oguz. *Kimmeriysy i skify — I: Tezisy dokladov. Vsesoyuznogo seminar, II*, s. 65-67.

Sekerskaya, E. P. 1992a. Issledovaniye arkheozoologicheskikh materialov iz kurganov Babina i Vodyana Mogila. *Kimmeriysy i skify — II: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoy konferentsii*, s. 87-88.

Sekerskaya, E. P. 1992b. Analiz ostatkov loshadey iz kurganov skifskoy znati. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 187-191.

Sekerskaya, 2001. Predvaritelnyye itogi izucheniya arkheozoologicheskikh materialov Motroninskogo gorodishcha. In: Bessonova, S. S., Skoryy, S. A. *Motroninskoye gorodishche skifskoy epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kiev; Krakov: IA NANU, s. 127-132.

Sekerskaya, E. P. 2011. Loshadi rannikh kochevnikov. *Materialy po Arkheologii Severnogo Prichernomoria*, XII, s. 237-243.

Siekerska, O. P. 2017. Arkheozoologichni materialy iz rozkopok kurhaniv bilia sil Hirsivka ta Mordvynivka. *Muzeinyi visnyk*, 17, s. 55-59.

Spasskaya, N. N., Kantorovich, A. R., Maslov, V. E. 2018. Chto my znayem o skifskikh loshadyakh Severnogo Prichernomoria i Predkavkazia? *Stepi Severnoy Evrazii: materialy VIII mezhdunarodnogo simpoziuma*, s. 938-931.

Tsalkin, V. Y. 1961. Izmenchivost metapodiy u ovets. *Byulleten Mosk. Obshchestva Ispytatelej Prirody. Otdel biologicheskoy*, 66 (5), s. 115-132.

Tsalkin, V. Y. 1966. Drevneye zhyvotnovodstvo plemen Vostochnoy Evropy i Sredney Azii. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 135, s. 3-157.

O. P. Siekerska

ARCHAEOZOOLOGICAL COMPLEXES OF SCYTHIAN BARROWS

Archaeozoological studies of the complexes of the Scythian burial mounds Babina and Vodyana Mohyla, the Berdyansk Kurhan and barrow group 1 near the

town of Kamenka-Dneprovska allow to make the following generalizations. As the studied materials show, the horse was widely used in the funeral rites of the Scythians. Parts of the carcasses of horses were placed in the burial as a farewell food, meat horses were used for conducting funeral rites, horses were buried with their owners. Sheep and cattle were also used as food. During the funeral rites parts of the carcasses of wild animals — European deer and wild boar — were used as well.

In some cases sex and age of animals that were selected for ritual and funeral rites can be established. Commonly the horses of two age categories — young (4—5 years) and middle age (9—10 years), were used in funeral rites.

The vast majority of the horses belonged to the groups of stunted (128—136 cm at the withers) and medium growth (136—144 cm) horses according to their sizes. The exception are the horses from the Vodyana Mohyla: the Mare from burial 3 (very small, height 118.96 cm); the horse from the ditch and horse 2, which had above-average growth and belong to the group of tall.

According to the indices of massiveness of metacarpal and metatarsal bones, horses belonged to the groups of thin-legged (2 specimens), half-thin-legged (8 specimens) and medium-legged (4 specimens) horses, that is, most animals were half-thin-legged.

Horse 2 and horse from the ditch of the Babina Mohyla: moved fast gaits (trot and gallop) quite often, whereas horse 1 rarely resorted to it. Horse 1, obviously, a significant part of the first half of life could graze in the herd, where it formed a type of movement slow gait. This horse could inherit the massiveness of the leg from their ancestors, which were brought from another region. Horses from the Vodyana Mohyla: probably has moved mostly at a slow pace — by-step and slow trot.

Horses from the Berdyansk Kurhan were half-thin-legged, small and medium height at withers. They were formed on fairly hard and dry soils, and their type of movement was mainly fast.

Horses from the tumulus 1 of Kamenka-Dneprovska was a thin-legged and half-thin-legged, mostly — average growth and was approaching the horses running type.

A mixture of features, which are characteristics of horses of various types and, respectively, adaptation of animals to different types of movement may be indicative of their content in the herds for a long time. As a rule, such mixture of signs characterizes the wild animals that do not fall under targeted selection. However, in this case we can talk about large portion of the population of the Scythian horses, which is not selected «under the saddle» of persons of high social status.

Keywords: the Scythians, barrows, archaeozoological complexes, horses.

Одержано 04.07.2019

СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна, кандидат історичних наук, доцент, ПНПУ імені К. Д. Ушинського, вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, 65020, Україна.

SIEKERSKA Olena, Candidate of Historical Sciences, Docent, K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University, Staroportofrankivska, 26, Odesa, 65020, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4540-3308>, e-mail: e.sekerskaja@gmail.com.